

A sámánhit nyelvi emlékei a magyar népmesékben A *tündér* szó története és a tündér mint meseszereplő

SURÁNYI ANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
suranyianni@gmail.com

Tanulmányomban nyelvtörténeti és néprajzi szempontból vizsgálom a sámánhithez köthető *tündér* szót és a tündér népmeseszereplőt. Igyekszem feltárni a választott szó eredete és a denotátumának népmesei előfordulása között feltételezhető kapcsolatot. Feltételezem, tanulságos lehet megfigyelni, hogy pontosan mit jelent a tündér a népmesékben, és mindezt összevetni a *tündér* szó eredeti jelentésével, etimológiájával. Hipotézisem szerint kimutatható a kapcsolat a népmesebeli szerep és a szakirodalom által feltett eredeti jelentés között, és ez a vizsgálat segítséget jelenthet a különböző lehetséges etimológiák közötti választásban.

Kulcsszók: szótörténet, sámánizmus, népmesék.

1. Bevezetés. Tanulmányom az ősmagyar vallásosság nyelvi emlékeivel foglalkozik nyelvtörténeti és néprajzi megközelítésből, középpontjában a *tündér* szóval.

Az ősmagyar vallásosság nyelvi anyagának és a népmeséknek az összekapcsolásában az motivált, hogy „mesekincsünk (...) tartalmazhatja a régi magyar hitvilág töredékeit” (DIÓSZEGI 1958: 95). Az ősmagyar vallásossághoz kapcsolódó szavak eredeti jelentésének feltérképezéséhez segítséget jelenthetnek a népmesék, mivel megőrizhetnek az ősmagyar hitvilágból származó elemeket (DIÓSZEGI uo.). Tanulságos lehet tehát megfigyelni, hogy pontosan mit jelentenek a népmesékben, és mindezt összevetni a szavak feltételezett eredeti jelentésével, etimológiájával.

Dolgozatom célja feltárni, hogy az általam választott szó etimológiája és denotátumának népmesei szerepe között milyen kapcsolat van. Ennek megfelelően a *tündér* szótörténeti elemzése után a tündér népmesei szerepeire térek ki. Feltételezem, hogy ez a vizsgálat segítséget jelenthet a különböző lehetséges etimológiák közötti választásban is.

A vizsgálandó szó kiválasztása során szempontot jelentett számomra, hogy az ősmagyar vallásosság fogalmköréhez legyen kapcsolható, és denotátuma a magyar népmesék szereplője legyen. További kutatás végezhető egyéb szavakkal, amelyek ugyancsak ebbe a kategóriába esnek.

2. A tündér szó. PAIS szerint a *tündér* nagyon ősi, belső keletkezésű szó, „a sámán vagy varázsló, illetőleg bizonyos fajta sámán vagy varázsló megfelelője lehetett”, és újabb jelentése európai műveltségi hatásokra alig ötszáz éve indulhatott fejlődésnek (1975: 249).

A TESz. szerint 1416 után fordul elő először írásban, és másolatban az 1466-os Müncheni kódexben maradt fenn: „Es ők hog latic ȝtèt a' tēngerēn iaratta, alaitac ȝtet *tūnderlèn* ı iuoltēnèc”. 1571-ben *tündöres* formában tűnik fel, 1575-ben *Tönder* személynévként, 1589-ből *tinderes* alakja származik. 1604-ben fordul elő először képzetlen formájú köznévként Szenczi Molnár Albertnél a következő jelentéssel: 'magus, praestigiator qui se in varias species pro libitu transformat' (NySz.), tehát

'átváltozásra képes mágus' a *tündér*. További előfordulásai még a TESz. szerint a *tündiri* és *tüngyér*. A TESz. közli, hogy a szó legelső írásos adatának 'kísértet, testetlen fantáziakép' a jelentése, majd ismerteti a fent már idézett 'átváltozásra képes mágus' jelentést: 'varázsló hatalmú, magát elváltoztató képzeletbeli lény, többnyire fiatal nőalak'. A *tündér*-nek mint főnévnek megkülönbözteti az 'elvont eszme' jelentését, a *tündére valaminek* összetételben a 'valaminek az árnyéka, nem igazi alakja' jelentését, illetve a 'bájos fiatal lányka', 'züllött, könnyelmű nőtisztelet', 'ló szemének kelevénye' és a 'denevér' jelentéseket. A *tündér* melléknév jelentései a 'változékony', 'mulandó, tünékeny', 'tündéri, varázslatosan szép', a *tündér deák* összetételnek pedig 'garabonciás deák' (TESz.).

Az ÉrtSz. a TESz.-hez hasonlóan megkülönbözteti 'a mesékben természetfölötti képességekkel felruházott s külön mesebeli országban vagy erdőben, vízben stb. élő, az ember iránt jóakaratú, csodálatos szépségű, mesebeli nő (ritkán férfi)' jelentést, illetve az 'elbűvölő nő vagy kislány', a 'prostituált' és a 'varázslatos' jelentést; és ismerteti számos szóösszetételt, mint pl. *tündérbáj*, *tündérhatalom*, *tündértermetű*, *tündérgyülekezet*, *tündérkéz*.

Rendkívül sok, 37 származékot közöl CZUCZOR–FOGARASI. Szóösszetételeket, pl. *tündérpompa* – „Igen fényes, a szemeket rendkívül meglepő, s gyönyörködtető pompa” –, *légtünde* – „Regés szellem, mely a légben lakik, s kitűnő sajátsága a légkönnyűségű lebegés” –, és képzett szóalakokat, pl. *tündérezet* – „Tündérideg bűvölt, bájt állapot; vagy bűvös, mesés, csodaszerű műtét” –. A *tündéreskedik* „Tündér módjára változik, elétünik, majd eltűnik, szemeket kápráztatva lebeg” és a *tündérvessző* „Bűvös bájos vessző, melylyel ha a tündér valakit, vagy valamit illet, csodaszerű műveket, látványokat, változásokat idéz elé” meghatározásából kitűnik, hogy az átváltozáshoz kapcsolódik a *tündér* elsődleges jelentése (CzF.).

Az MTSz. ismerteti a TESz. által is említett 'ló szemén támadt kelevény' jelentésű *tündér*-t, a szintén lovakhoz kötődő *tündéres*: 'magát agyondolgozó ló', és *megtündéresödik*: 'megbokrosodik' szavakat, valamint a 'denevér' jelentésű *tündelevényt*, *tündelevőt* és *tündenevért*; a TESz. megjegyzi, hogy a *tündelevény* szóból és változataiból származik, népetimológia útján, a *tündér* 'denevér' jelentése. Szerepel az MTSz.-ben emellett a 'villog' jelentésű *tündörög*, a 'garabonciás deák' jelentésű *tündér-deák* – amely újabb bizonyíték a *tündér* eredetibb 'táltos' jelentésére –, és a 'lidérc, kísértet' eredeti jelentésű *tünet*.

A TESz., az ETSz. és az ESz. egyaránt kijelentik, hogy a *tündér* származékszó. A TESz. és ETSz. szerint a *tűnik* alapszóból keletkezett *-ár*, *-ér* deverbális névszóképzővel, a *bűvár*, *vezér* stb. szavakhoz hasonlóan, és a *d* elem szervetlenül vonódott a szóhoz a *tűnődik*, *tündöklök* ige képzőegyesítéséből. Ezzel szemben az ESz. szerint a *tündér* alapszava a *tündöklök* *tünd-*tőve, amely ige ugyancsak a *tűnik* *tűn-* tövéből alakult ki, *-d* gyakorító képtővel. Mindkét elképzelés szerint az alapszóval való jelentéstani összefüggés abban lelhető fel, hogy a *tündér* eredetileg egy alakváltoztató, hirtelen megjelenő és eltűnő lényre vonatkozott. A szótárak kijelentik továbbá, hogy a *tündér* melléknévi használata másodlagos.

A *tűnik*-re vonatkozóan azt a megállapítást teszik, hogy a szócsaládja ismeretlen eredetű. „Szókészletünk régi eleme lehet” (ESz). Alapjelentése 'látszik, megjelenik', amely jól megfigyelhető a származékaiban. A TESz. szerint „a látási érzékelés területén való alkalmazása lehetett a legkorábbi”. Mindhárom szótár megjegyzi, hogy a *tűnik* mai

jelentésköre elsősorban igekötős kapcsolataiban kristályosodott ki, így a *feltűnik*, *kitűnik*, *előtűnik*, *eltűnik* szavakban.

A *tündér*-ről a TESz. közli mindemellett, hogy „összetételként való magyarázata, finnugor egyeztetése, továbbá török és német származtatása téves”.

A *tündér*-t törökből eredeztető Vámbéry etimológiáját PAIS helytelennek tekinti; a *tün* nyelvelem jelentései között nem találja a Vámbéry által feltett ’ragyogás’ jelentést, hanem ’füstre, fogságra, éjszakára’ vonatkozó jelentésekre lel. PAIS, amennyiben török etimológiához nyúlna, a *tin*, ’eltűnik’, ’kering’ jelentésű türk szócsaládból származtatná az alapszót (PAIS 1975: 213–249). Úgy gondolja ugyanakkor, hogy a *tűnik* ige „eléggé népes családjából következően valószínűleg nem jövevényelem” (i. m. 224).

BALÁZS JÁNOS 1986-os *Tűnik és tündér, tetszik és tettet* című cikkében hivatkozik PAISra, és a PAIS fenti kijelentésével összhangban mutatja be etimológiáját, amely a finnugor eredetű *tesz* ige *tē*- tövéből eredezteti a *tűnik* és ennél fogva a *tündér* tövét. Jelentéstörténeti adatokkal és más nyelvekkel való összehasonlítással érvel amellett, hogy a *tesz* szóból ered a *tettet* – illetve ennek *tetik* alapszava – és a *tetszik* mellett a *tűnik* is, mindhárom szó „eredetileg a tevőleges megmutatkozás sajátos módjait jelölte” (BALÁZS 1986: 87). BALÁZS kiemeli PAISnak azon gondolatát is, miszerint a *tündér* ’változó, átalakuló’ jelentésénél még eredetibb a „’valaki, akinek sajátsága vagy képessége, hogy átváltoztatja magát vagy különböző alakot ölt – a sámán vagy varázsló bizonyos fajtája’” jelentés (i. h.). Ez köti a *tündér* szót az ősmagyar sámánizmushoz.

A szónak szótárakban 1767-ig „nincs felvéve ’Fee’ jelentése” (PAIS 1975: 245), annál lényegesebb viszont az ’átváltozás’ értelem a korábbi nyelvemlékekben. Ez tehát a sámán változásaira vonatkozott, köztük az extázisra, révületre, és „a sámán lelkének a testből való ideiglenes kiköltözése, vándorlása, a táltosnak állatalakban való viaskodása stb. – ez is mind »változás«” (i. m. 218). Érdekeség, hogy egészen egyedülállóan ezt bizonyítják BARÓTI SZABÓ DÁVID meghatározásai is: a *táltos* fent már említett ’változó, tündér’ jelentése, illetve a tündér „’szörnyeteg, tsuda; v. alakos, varásló, vahorázó, *tátos*, szem-fényvesztő, tsalárd, magát változtató’” jelentése.

3. A tündér a népmesékben. A tündér gyakori szereplője a magyar népmeséknek. Van példa arra, hogy csak említés szintjén jelenik meg, mint a mese világának szerves része – pl. „Ott szállott egy *tündér*, kilencvenkilenc szoknya vót rajta. Aki a mesém nem hiszi, mind a kilencvenkilenc hulljon a nyakába” (NAGY–NAGY 1990) –, és előfordul, hogy egy-egy csodálatos jelenség feltett magyarázataként tűnik fel.

A *tündér* ’varázsló’ jelentésére utal A hétszépű királykisasszony című népmesében (BENEDEK 1989), hogy a varázslatokat *tündérigék*nek nevezik. Itt előfordul továbbá a *tündérbetű* szó is, amelyekkel a hétszépű királykisasszony könyve van írva. Veszélyes, varázsló hatalma van A béka-királykisasszony című mese (BENEDEK 1989) tündéraszonyának, aki „sok embert megvarázsol”, és nem csupán palotát képes előteremteni, hanem akár hadsereget is. A női tündérek elsődleges jellemzője a szépségük. Férfi tündérekkel például A két tündér című mesében (KOVÁCS 1984) lehet találkozni, amelyben csavargóként járvák a világot, és varázserejükkel megjutalmazzák vagy megbüntetik a vendéglátóikat. Ebben a mesében garabonciásokra hasonlítanak, akik pedig a táltoshoz köthetők (ORTUTAY 1977).

A tündérlányok viszont általában csak a szépségükkel tűnnek ki az emberek közül. Rászorulnak arra, hogy a mesehős megmentse őket, és a szerepük a mesékben rendszerint csak az, hogy a hős vágyának tárgyai legyenek. Kevésbé jellemző, hogy a tündérlányoknak erős varázsló hatalmuk legyen, mint például A táltos kanca és a libapásztorlány (VOIGT 1989) vagy A béka-királykisasszony című mesében.

A táltos kanca és a libapásztorlány sok szempontból különleges mese, és remekül alkalmas a tündér és a táltos közötti összefüggések szemléltetésére. Különleges a mese abból a szempontból is, hogy nő a főszereplője, sőt nő a cselekmény minden alakítója, a cselekményt indító keresztanya és az ellenség, a boszorkány is. A libapásztorlány a mese hőse, egy nagy hatalommal bíró tündér – a tündér pedig a táltos megfelelője a mesében, ahogy azt alább szemléltetem. DIÓSZEGI megjegyzi, hogy a sámánhitű népeknél előfordulnak férfi és női sámánok egyaránt (1962: 36), ahogy a táltosok között is: „nemcsak férfitáltos viaskodik férfitáltossal, hanem nőtáltos is, sőt éppen a nőtáltosok a legvérengzőbbek (DIÓSZEGI 1958: 363). A táltos kanca és a libapásztorlány rengeteg elemet tartalmaz a táltos-hiedelemkörből; alább részletezem, hogy egyes jellemzők hogyan tűnnek fel a népmesében.

A *táltos* a sámánisztikus kultúra szókincséhez tartozik, a sámán személyét jelölhette. Ennek megfelelően jellemző rá – áttekintő igénnyel –: a fölösleges csonttal születés, a gyermekkori zárkózottság, a sámánpróbára elhívás hétéves korban, a révületbe esés, a feldaraboltatás, az extázis, a mindentudás, a jövőndőlés, az emberfeletti erő, az alsó és felső világba bejárás képessége, az időjárás befolyásolása, illetve a különböző alakokban történő viaskodás és ennek kapcsán állattá alakulás; a lóvá vagy bikává változás adhatta az alapot a *táltos paripa* fogalmának és a 'csodálatos képességekkel felruházott bika' jelentésnek (ORTUTAY 1977).

A táltos kanca és a libapásztorlány hőseinek a születése hasonló például a Vízi Péter és Vízi Pál című táltosmese (BENEDEK 1989) hőseiéhez: meleg szélről születik, Tündér Erzsébet akaratából, aki a keresztlányának akarja őt – vagyis szellem választotta ki a libapásztorlányt a táltosságra.

A sámán elhívásának felel meg, amikor Tündér Erzsébet kijelöli Juliska sorsát és megajándékozza a képességeivel: ezek között van a már sokszor említett átváltozás és átváltoztatás, a „táltos fogalom”, a „megézés” – vagyis jövőbe látás –, az embereknek és állatoknak parancsolás, az uralkodás a boszorkányok hatalmán, a táltos paripa és a „hét szépség” bírása (VOIGT 1989). Jellemző, hogy Juliska hétéves, amikor a tudományát megkapja.

Nem meglepő, hogy táltos paripák is szerepelnek a mesében; amelyeknek kiemelten fontos szerep jut a sámánhitben. Mivel a korai ember élete az állatoktól függ – „a vadász élete attól függ, van-e elegendő terítékre kerülő vad, s a pásztor élete attól függ, jó legelője van-e az állatoknak” (DIÓSZEGI 1962: 10) –, természetes az állatok nagyfokú tisztelete. Ehhez kapcsolódik az is, hogy a sámánhit jó és rossz szellemei között számos zoomorf szellem található: a sámán segítő-szellemei, melyeknek köszönhetően a sámán az extázis során az egyszerű ember számára elérhetetlen tudást megszerzi, gyakran állatok (DIÓSZEGI 1962). A táltos kanca és a libapásztorlány mesében a ló alakú segítőállatok mellett a ludaknak is fontos szerep jut. RÓHEIM szerint a lúd lehet a sámán segítőállata (1926: 37).

Bár a segítőállat nem feltétlenül ló, a magyar táltos különösen közeli kapcsolatban állhatott a lóval (RÓHEIM 1926: 37). A sámán a szellemekhez a sámánhit szerinti alsó vagy felső világba utazik az extázis, a révülés alatt: az utat pedig képzeletében ló hátán teszi meg. A képzeletében lóháton vágat a másvilágra – a valóságban az extázist a dob segítségével éri el; a lónak a dob, a korbácsnak a dobverő felel meg (RÓHEIM 1926: 37). A felső világba jutásra is van példa A táltos kanca és a libapásztorlány legvégén. Figyelemre méltó továbbá Tündér Erzsébet vesszeje és Juliska botja, amellyel varázsolni képesek. DIÓSZEGI megállapítja, hogy nem minden sámán használ lovat – ennek megfelelőképpen dobot – a túlvilágra jutáshoz: vannak sámánok, akik gyalogosan mennek, és ennek megfelelően sámánbotot használnak az útjuk során (1962: 27).

A mesében szereplő táltos paripákra jellemző a mindentudás. DIÓSZEGI szerint a sámán feladata „mindazoknak a dolgoknak a megismerése vagy elvégzése, amelyekre a mindennapi halandónak szüksége volna, megoldásukra azonban a maga emberi erejével képtelen. Elsősorban a térben vagy időben távoli események feltárása a feladata” (1962: 33); a jóslás, jövőmondás.

Van példa a mesében a táltos feldarabolására és újjáélesztésére is – DIÓSZEGI: „a leendő táltos, garabonciás, tudós úgy válik táltossá és hasonlónvá, hogy a testét szétszaggatják, feldarabolják” (1958: 90) –, illetve említésre méltó „a táltos antagonizmusa a boszorkánnyal szemben” (RÓHEIM 1926: 70). Az, hogy A táltos kanca és a libapásztorlány mesében a tündér rendelkezik a táltos tulajdonságaival, rávilágít a táltos és a tündér közötti kapcsolatra.

4. Összefoglalás. Dolgozatomban igyekeztem bemutatni a *tündér* szó lehetséges etimológiáját, jelentésváltozatait, illetve a szó denotátumának népmesei szerepeit. Megállapítottam, hogy a *tündér* szó 'változékony, átváltozásra képes' feltételezett eredeti jelentése összefüggésben áll a tündérnek a táltoshoz fűződő kapcsolatával. Azt pedig, hogy a táltos a sámán utódjaként szerepel, szemléletesen alátámasztják a népmesei példák. A kutatásommal az ősmagyar vallás szókincsének apró részét kívántam áttekinteni, és bemutatni, ahogy a sámánizmus nyomán érhető a népmesékben. Tanulságos lehet egy átfogóbb, nagyobb vizsgálat a szókincs egyéb elemeiről és a denotátumuk népmesei előfordulásáról; ugyanis további érdekes összefüggések kerülhetnek így megvilágításra.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1986. Tűnik és tündér, tetszik és tett. *Magyar Nyelv* 82: 84–87.
- BENEDEK ELEK 1989. *Magyar mese- és mondavilág* I–III. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- BENEDEK ELEK 2002. *A hétfejű sárkány*. Tóth Könyvkereskedés, Debrecen.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- DIÓSZEGI VILMOS 1958. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIÓSZEGI VILMOS 1962. *Samanizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- DIÓSZEGI VILMOS szerk. 1978. *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVII–XIX. századi művekből.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ESz. = *Etimológiai szótár.* Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- ILLYÉS GYULA 1974. *Hetvenhét magyar népmese.* Móra Ferenc könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS ÁGNES szerk. 1984. *Az eltáncolt papucsok. Bukovinai székely népmesék.* Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NAGY ZOLTÁN – NAGY ILONA 1990. *Az ikertündérek.* Akadémia Kiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- ORTUTAY GYULA szerk. 1977. *Magyar néprajzi lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1975. Tündér. In: uő., *Az ősmagyar vallás nyelvi emlékeiből.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 213–249.
- RÓHEIM GÉZA 1926. A táltos. *Magyar Nyelvőr* 55: 35–42., 70–77.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984
- VOIGT VILMOS szerk. 1989. *A táltos kanca és libapásztorlány.* Móra Ferenc Könyvkiadó Budapest.